

Loutky a rodinná loutková divadla ze sbírky Marie a Pavla Jiráskových

Vánoce s loutkami...

K vánočním svátkům a adventu patřily dříve neodmyslitelně loutky a loutková divadla. Jak asi zářily oči dětí, když pod stromečkem našly jako dárek krabici s rodinným loutkovým divadlem a několika loutkovými postavkami, mezi nimiž nemohl chybět rozpustilý Kašpárek, strašidelný Čert, či vznešená Princezna s Rytířem.

Výroba loutek patřila k české tradici, i když v průběhu staletí se obliba loutek měnila. Za nejslavnější období této obliby je považována první polovina minulého století, kdy malé loutkové divadlo nesmělo chybět téměř v žádné české rodině. Popularita loutkového divadla v Čechách a na Moravě vedla v 1. polovině 20. století k značnému rozšíření rodinných loutkových divadel, pro něž byly hojně sériově vyráběny loutky, dekorace a vydávány hry. Tato stolní divadla s možností výměny kulís měla rozměry od malých titěrných scén 30 x 40 cm až po velkorysá proscénia 120 x 160 cm velká, určená vlastně pro divadelní činnost spolků či škol.

Rodinné loutkové divadlo není českým vynálezem. V Čechách i na Moravě se rodinné loutkové divadlo mezi měšťanstvem rozšířilo už během 19. století, protože zvláště německá hračkářská produkce, vycházející z pozdně biedermeierových a historizujících divadelních miniatur, byla běžně k dostání ve všech částech habsburské monarchie. Také v Českých zemích se zachovalo poměrně mnoho těchto tištěných divadel, které bylo možno pořídit zvláště s obchodech s hračkami ještě i po I. světové válce.

Opravdu české rodinné loutkové divadlo se začalo rozvíjet teprve po roce 1911. I když už v roce 1894 učinil scénický výtvarník Národního divadla v Praze Karel Štapfer první pokus o návrh malého tematicky českého divadélka, mimořádný rozkvět českého rodinného divadla začal až po nečekaném společenském úspěchu První loutkářské výstavy v Kinského sadech v Praze. Výstava byla pod vedením loutkářského historika Jindřicha Veselého bezprostředním podnětem ke vzniku Českého svazu přátel loutkového divadla, který soustředil progresivní českou inteligenci očarovanou loutkářstvím a vzápětí publikoval svůj manifest v historicky prvním čísle časopisu Český loutkář. V provolání „Co chceme?“ z roku 1912 nalezneme už v podstatě všechny zásadní požadavky pro konstituování českého moderního loutkového divadla, včetně nezbytnosti vytvoření českých uměleckých rodinných divadélek a loutek.

Předlohami prvních českých sériově vyráběných loutek se tak staly přirozeně kresby národního malíře Mikoláše Alše a některé figury původních marionet Matěje Kopeckého. Jejich výrobu zavedl Loutkářský závod Antonína Münzberga a v prosinci roku 1912 byla v prodeji v Českém lidovém knihkupectví u Springra jejich první série. Tyto „Alšovky“ měly lehce karikující a humorný ráz, který společně s jemnou modelací a pečlivým kostýmováním byl klíčem k jejich nezměrnému úspěchu. Šlo o

marionety na drátu s jednoduchým vahadlem, ruce a nohy byly rozhýbávány nitěmi. Tělo, ruce a nohy měly dřevěné, hlavy ze speciální pevné tzv. „massy“ bylo možno vyměňovat. Spojením Alšových loutek s první sérií „Dekorací českých umělců“, kterou vydal Český svaz přátel loutkového divadla u A.Vítka v Praze o rok později, vzniklo moderní rodinné či spolkové divadlo, které se ujalo pod označením „Alešovo divadlo“. Celý projekt pokračoval i ve dvacátých letech, kdy bylo ve stejném formátu Dekorací českých umělců vydáno uměleckou litografií 136 archů dekorací a 8 archů proscéníí. O prestiži dekorací svědčí i to, že se na jejich tvorbě postupně podílelo 22 profesionálních výtvarníků a vzniklo tak typové stavebnicové divadlo, které rozvíjeno a doplňováno mohlo sloužit i několik desetiletí.

Po I. světové válce na základě úspěchu „Alešova loutkového divadla“ i dobového vnímání loutky jako typicky národního dědictví začíná ohromná produkce divadel a loutek v ustálených velikostech 18-25-35 cm několika firmami, ale i mnoha jednotlivci s větší či menší uměleckou hodnotou. Tato loutkářská produkce mnohdy vytrvala až do konce II. světové války. K těm největším pražským producentům divadel i loutek patřil od počátku Loutkářský závod Antonín Münzberga, následovaly ho dílny Petrus (později jako Modrý a Žanda) a Jan Král (JEKA), který dodával loutky do Království loutek, loutkářského oddělení Vilímkova knihkupectví na Národní třídě v Praze. Loutky s půvabnými modelacemi i původní archy loutkových divadel si loutkáři mohli koupit i na Staroměstském náměstí v knihkupectví A.Storcha.

Brno, v meziválečné době se silným německým a židovským živlem, nemělo podobně rozsáhlou produkci českých loutek. Loutky i divadla si zdejší čeští vlastenci vozili zpravidla z Prahy nebo si jejich výrobu objednávali u místních řezbářů, jakým byl třeba Antonín Gerlich v Židenicích. Menší loutky a divadla zahraniční produkce bylo možno v Brně nakoupit třeba v Papirlu na Veverí či Pekařské ulici nebo Komůrkově knihkupectví na Masarykově ulici, kde byly k dostání české umělecké loutky firmy APAS a kde byly také „v umělecké komůrce“ pořádány loutkové výstavy.

Rodinná divadla a loutky českých výtvarných umělců

„... Přál bych si, aby naši čeští malíři dali českému dítěti české loutkové divadlo s českou světnicí, s českou návsí, s českým městem a českými lidmi... Přál bych si, aby naši čeští sochaři vymodelovali pro veřejná loutková divadla typické české loutky, českého sedláka s panímámou, českého čerta i Kašpárka...” vyzýval ve svém článku O poslání loutek v umělecké výchově (Náš směr, roč. III) v roce 1912 loutkářský propagátor Jindřich Veselý.

Tehdy ještě netušil, jakou odezvu bude mít jeho osvětová činnost mezi výtvarníky. Už téhož roku se na Sv. Mikuláše objevily první modelované loutky „alšovky“, jejichž autorem byl pedagog a loutkář Karel Kobrle. Koncem roku 1916 bylo v nabídce již přes 80 typů těchto loutek, z nichž některé modelovali Rudolf Livora a akad. sochař

Viktor Pecha. Jednu z „alšovek“ - prototyp d'ábla - vytvořil v roce 1912 také Karel Svolinský. Když po roce 1920 převzala od A. Münzberga výrobu Alšových loutek pražská firma Modrý & Žanda (dříve Petrus), začali modelovat hlavy „alšovek“ i další malíři a sochaři: František Rous, Hanuš Folkman, František Úprka, Vratislav H. Brunner, František Duchač-Vyskočil, Václav Vokálek.

První divadlo pro Alšovy loutky realizoval podle návrhů Rudolfa Livory metodou na plátno nalepovaných barevných papírů Zdeněk Weidner. Sériová výroba vzhledem k vysokým nákladům však nebyla možná. Té se dočkaly až série tištěných „Dekorací českých umělců“ od roku 1913. Kubizující proscénium, drapérie, sufitu a oponu vytvořil František Kysela, autory ostatních dekorací byli Adolf Kašpar, Rudolf Livora, Jaroslav Panuška, Josef Wenig, Ota Bubeníček a Stanislav Lolek. Díky vysoké výtvarné úrovni a reprodukční kvalitě byly tyto dekorace oceněny na světové grafické výstavě v Lipsku. Vzniklo tak „Alešovo divadlo“, které se dočkalo řady dalších dekorací F. Prokopa, M. Alešové-Svobodové, J. Váchala, F. Engelmüllera, M. Boháče, J. Skupy, K. Štapfera, V. Skály či L. Sutnara. Následovala i další proscénia, zejména secesní zvětšené proscénium Rudolfa Livory z třetí série Dekorací českých umělců s portrétem Mikoláše Alše v roce 1918 a v roce 1928 pod názvem Storchovo české loutkové divadlo vytvořil ještě dvě historizující proscénia Vít Skála. Alšovo divadlo s „Dekoracemi českých umělců“ a „alšovkami“ bylo ohromným společenským impulsem k zájmu o loutkové divadlo před I. světovou válkou i během ní u nás. V souvislosti s vyvrcholením nacionálních snah se podařilo tvůrcům kolem Českého svazu přátel loutkového divadla a časopisu Český loutkář učinit masivní propagaci z tohoto divadla fenomén doslova nepostradatelný v každé řádné české rodině, škole či spolku. Scénografické reformátorství a hledání výtvarné identity českého moderního loutkového divadla, které začalo po I. světové válce, se mohlo přirozeně odvolávat k mimořádné kvalitě Alšova divadla. Také v Brně vznikly mimořádné stylizované dekorace a proscénium ovšem pod vlivem vídeňské geometrické secese. Vytvořil je architekt Miroslav Kolář a vydal je v roce 1920 Moravský papírový průmysl v Brně. Tradiční kulisový systém byl nahrazen soustavou jednotlivých dekoračních prvků a k tomuto divadlu mohly být využity avantgardní soustružené loutky Josefa Jelínka či Bohumila Šippicha.

Dlouhodobě se podílel na rozmachu rodinného loutkového divadla také akademický malíř Vít Skála, který spolupracoval s Loutkovým divadlem Umělecké výchovy v Praze. V roce 1926 mu vydalo nakladatelství A. Storch syn snad nejrozšířenější české rodinné divadlo malého formátu tzv. „Storchovo české loutkové divadlo“ pro 18 cm loutky. K němu vytvořil později s druhým vydáním původních dekorací v roce 1934 ještě druhé, výtvarně méně zdařilé proscénium s tématem Kašpárka. Také nakladatel J.R. Vilímk oslovil předního českého ilustrátora Artuše Scheinera, který pro jeho nakladatelství vytvořil v roce 1932 proscénium a secesně tajuplné dekorace, z nichž některé byly kopií výprav loutkového divadla rodiny

Scheinerů z devadesátých let 19. století. Počet a úroveň uměleckých tištěných rodinných divadel u nás nemá v celé Evropě obdoby, dokazuje mimořádný zájem výtvarníků o tuto oblast divadla.

Rodinná divadla a loutky Loutkářského závodu Antonína Münzberga

Antonín Münzberg byl majitelem nejstaršího českého loutkářského závodu se sídlem na Chodské 14, v Praze Žižkově. Specializoval se na produkci rodinných, školních, spolkových divadel a loutek ve velmi kvalitním a přitom technicky jednoduchém provedení. Firma zahájila v roce 1912 výrobu Alšových loutek a následovalo i vydávání Dekorací českých umělců. V roce 1920, kdy přešla práva k výrobě Alešova rodinného divadla na firmu Petrus, získal pro spolupráci Karla Štapfera, kterého vystřídal Svatopluk Bartoš a Eduard Christian.

V téže době musela firma také přijít s novými modelacemi loutek, takže A. Münzberg začal využívat pro tvorbu nových hlaviček loutek výtvarného nadání studentů pražské AVU. Další modelace vytvořil Gustav Herrman. Loutky byly vyráběny v třech velikostech 18 – 25 – 35 cm s dřevěnými těly, hlavami odlitými ze sádrové hmoty a byly pečlivě kostýmovány. Při výrobě loutek dosáhl několika významných inovací - jeho model vahadla - válečku je dodnes jedním z nejpoužívanějších způsobů vodění malých marionet.

V nabídce firmy byly i celodřevěné velké loutky vysoké 40 – 70 cm, které zadával A. Münzberg podle firemních návrhů vypracovat řezbářům, jako byli Josef Chochol, Karel Krob či Rudolf Bouček. Ovšem hlavní těžiště jeho tvorby patřilo rodinnému divadlu a v jeho obchodě si loukomilové mohli pořídit nejen loutky a dekorace, ale i nábytek, rekvizity, stříhové předlohy, plakáty, loutkové hry a také časopis „Naše loutky“, který vydával od roku 1923 do roku 1938.

Karel Štapfer, známý ilustrátor a vedoucí scénického provozu v Národním divadle v Praze, vytvořil v roce 1920 pro IV. sérii Dekorací českých výtvarných umělců vydávanou firmou A. Münzberga 12 archů dekorací. Následovala další vzájemná spolupráce těchto osobností, které měly sice tradiční, ale zato technicky důkladný přístup k loutkářskému umění a už v roce 1923 vytvořil Karel Štapfer litografie Rodinného Štapferova divadla střední velikosti pro loutky 25 cm vysoké, které se stalo velmi populárním nejen díky zdůrazňovanému českému charakteru, ale i předností iluze, kdy bylo zamezeno průhledu do zákulisí. V roce 1925 vyšly Velké Štapferovy dekorace, určené pro loutky 35 cm vysoké. Vzniklo tak efektní historizující divadlo, které mohlo být používáno i pro spolkovou divadelní činnost. Poslední Štapferovou prací pro A. Münzberga pak byly v roce 1928 nejmenší Štapferovy dekorace pro loutky 18 cm vysoké s pohádkově laděným proscéním.

V roce 1929 vystřídal Karla Štapfera Svatopluk Bartoš, který nejprve rozšířil série všech velikostí Štapferových dekorací dalšími proměnami s poměrně uvolněným malířským rukopisem a v roce 1932 vytvořil Dekorace české historie s památnými místy českých dějin. V roce 1943 vytvořil pro A. Münzberga jako náhradu za rozebranou sérii Štapferových rodinných dekorací středního formátu nové divadlo včetně proscénia s národními prvky Eduard Christian. Divadlo doplnil i návodem k oblékání loutek s 80 střihy a návrhy kostýmů.

Firma Antonína Münzberga zanikla v podstatě až roku 1950 Münzbergovou smrtí. Jeho synovi již nebylo umožněno v tomto podnikání pokračovat a tak všechny formy nutné pro výrobu zničil. Dnes jsou původní Münzbergovy loutky a divadla značně ceněna i přes to, že šlo o výrobu sériovou.

Rodinná divadla a loutky autorská

Vzhledem k poměrně vysoké ceně loutkových rodinných divadel je zřejmé, že divadla zpravidla nebyla pořizována dětem jako hračka, nýbrž jako prostředek inteligentní zábavy, jako skutečné domácí scény pro provozování loutkového divadla rodiči dětem nebo s dětmi. Dokonce mnohdy se divadlo s loutkami vůbec nedostalo dětem do rukou, aby nebylo poničeno. Existovalo nemálo rodinných loutkových divadel, jejichž tvůrci a zároveň provozovatelé byli profesionální umělci (výtvarníci, divadelníci, spisovatelé). Řada lidí se také nespokojila s nabídkou loutkářských firem a hledala svoji originální podobu domácí loutkové scény. Proto si často také úspěšně vymýšleli a zhotovovali loutková divadla včetně dekorací a loutek sami. Nebo oslovovali k jejich výrobě své známé umělce či řemeslníky. Tak vznikla původní jedinečná rodinná loutková divadla s převážně řezbovanými loutkami, vytvořená přímo v rodině nebo výtvarníky v jediném kusu pro konkrétního zákazníka.

Pro své dcery takovéto divadlo vyřezal herec Národního divadla v Brně i Praze Eduard Vojan. Proscénium bylo bíle nalakováno a zdobeno mosazným kováním. Opěrné stojany na kulisy Vojan okopíroval podle těch velkých z Národního divadla. Znamý český kreslíř a autor skvělých secesních ilustrací k pohádkám B. Němcové a K. J. Erbeny Artuš Scheiner společně se svým bratrem Josefem vytvářeli a provozovali podobné loutkové divadlo domácí výroby od roku 1881 po celých 25 let.

Každé z takových originálních divadel nese pečeť svého tvůrce a je výpovědí o jeho výtvarných schopnostech či jeho vkusu. Václav Vála, majitel truhlářské dílny z Kaprovy ulice v Praze nejen spolupracoval s loutkářským studiem PULS J. Malíka, ale také provozoval vlastní loutkové divadlo s originálními malovanými kulisami. Divadlo je doplněno řezbovanými loutkami z rodinného divadla prvorepublikového cejchovního úředníka Otakara Jiráka. Divadlo rodiny jihlavského lékaře je

pozoruhodné také ručně malovanými originálními kulisami, ale i řezbovanými loutkami některého z řezbářů, který se věnoval zřejmě více betlémové řezbě. Působivé je i divadlo pražského notáře ze Žižkova. Zejména originální loutky s mimořádně bohatými kostýmy a jemnými sádrovými hlavičkami. Důkladně je pojato i intarzované proscénium rodinného divadla profesora z Masarykovy čtvrti v Brně, které bylo rámcem pro jemné loutky údajně řezané v řezbářské oficíně v Nové Pace. Folklórně působí malé divadlo z Uherského Brodu, které v sobě nese silné vizuální stopy moravského folklórního temperamentu. Je doplněno lidovými loutkami z Bílovic nad Svitavou.

Originální rodinná divadla jsou jakousi protiváhou početné průmyslové produkce tištěných stolních divadel a dekorací, stejně tak jako řezbované loutky protipólem modelovaných typů. Ukazují také běžnou praxi dotváření si zakoupených polotovarů podle vlastního vkusu a jsou skvělým důkazem ohromného nadšení aktérů pro domácí divadlo.

Loutková divadla a loutky v rodině

České rodinné loutkové divadlo bylo rozšířeno zpočátku v měšťanských patricijských salónech, později i ve středostavovských rodinách, zvláště pak u inteligence a nakonec všeobecně. Řada publicistů, umělců a vzdělců si uvědomovala, že velkého vlivu loutkového divadla na děti je možno využít i pro výchovné cíle. Proto loutkové divadlo proniklo i do škol.

České rodinné loutkové divadlo bylo divadlem ochotnickým a rozvíjelo se téměř podobně jako spolkové loutkové divadlo. A stejně tak jako spolkové loutkové divadlo u nás dosáhlo masového rozšíření a mimořádné obliby. Dnes je to úžasná představa, že se ve stovkách rodin po večerech hrálo divadlo. O provádění divadla a inscenačních zvyklostech rodinných divadel a o způsobu jeho vnímání publikem se dochovalo jen málo historických dokladů. Z pamětí většinou vyplývá, že rozpětí divadelní kvality bylo veliké. Na jedné straně existovala divadla, která měla vysoké umělecké ambice, na straně druhé divadla, která fungovala jen jako hračka či módní dekorace interiéru.

Co se v takových divadlech hrálo? I to záviselo na míře kreativity majitele a provozovatele. Rozpětí sahalo od improvizací přes vlastní dramatickou tvorbu až po nastudování knižně vydaných loutkářských textů či úpravu velkého dramatického repertoáru. Je však mimořádně důležité, že ve své době rozmach rodinných divadel vyprovokoval úsilí o i nový divadelní loutkářský repertoár, určený téměř výhradně pro dětského diváka. Už od konce 19. století se tak objevovaly na trhu malé knižечky s loutkovými hrami různé literární kvality. Edice „Divadlo s loutkami“ začala vycházet

v Praze u Antonína Storchy už od roku 1887. V souvislosti s obrodnými snahami J. Veselého v době vytvoření Alšova divadla přinášela jím redigovaná „Knihovna vzorných loutkových her“ jednak původní české dramatické texty, ale také překlady z francouzštiny a němčiny. A těchto edicí s mnoha původními většinou pohádkovými texty po I. světové válce ještě přibýlo a dodnes stovky titulů čekají na své zpracování a zhodnocení divadelními historiky.

Každopádně loutky, které hrály v domácích salónech, podněcovaly fantazii a tvořivost dětí. V memoárové literatuře najdeme nespočet příkladů, kdy pozdější významní herci, spisovatelé či režiséři vzpomínají na své rodinné divadlo, které jim bylo prvním silným impulsem k vytváření vlastních příběhů a vizí. Rodinné loutkové divadlo svou podstatou blízké dětské kultuře se zaměřilo na dětského diváka přesně v době, kdy děti jako svébytné publikum začaly být teprve uznávány. A rodinné divadlo bylo médiem, které umělo otevřít dveře jejich touhám a zájmům. Zde se rodily podmínky opravdové tvorby, která spočívá v seberealizaci osobnosti během tvůrčího procesu, na rozdíl od mechanické a reprodukční činnosti.

Po II. světové válce obliba marionetových rodinných divadel zcela opadla a přestože se loutkáři i nadále mohli setkávat se sériově vyráběnými loutkami, postupně převážil zájem o maňásky či papírová divadélka. Rodinný typ loutkového divadla začal sloužit především jako hračka.

Sbírka historických rodinných divadel a loutek Marie a Pavla Jiráskových

Všechna divadla a loutky na výstavě jsou ze sbírky výtvarnice Marie Jiráskové a režiséra dokumentaristy Pavla Jirásky.

Absolventka Katedry alternativního a loutkového Divadla pražské DAMU Marie Jirásková je známá jako scénografka, která spolupracuje s řadou divadel a od roku 1996 působí jako pedagog v atelieru scénografie divadelní fakulty JAMU v Brně. Souběžně se scénografií se věnuje volné tvorbě, kterou prezentuje na společných i samostatných výstavách u nás i v zahraničí.

Absolvent estetiky a hudební vědy na Filozofické fakultě MU Pavel Jirásek se vyprofiloval jako režisér dokumentarista, pravidelně spolupracující s ČT. Je nejen autorem magazínů o kultuře a umění (Styl, Kultura.cz, Divadlo žije), ale zejména autorem oceňovaných dokumentárních filmů z oblasti umění, kultury a společnosti.

Dnes jsou oba známí jako sběratelé a badatelé v oblasti českých historických loutek, loutkových divadel a dřevěných hraček. Loutky a loutkářskou scénografii začali studovat a sbírat v polovině osmdesátých let, kdy jejich jediným divadlem bylo

dědictví po dědečkovi - prvorepublikovém cejchovním úředníkovi Otakaru Jiráskovi – Štapferovo divadlo s loutkami od Antonína Münzberga.

Po dvaceti letech je jejich sbírka ucelenou kolekcí zaměřenou především na tzv. rodinné a spolkové divadlo od konce 19. století až do roku 1950. Marie a Pavel Jiráskovi o historických loutkách také píší a účastní se řady výstavních projektů u nás i v cizině. Dlouhodobě spolupracují s Oddělením dějin divadla MZM v Brně, zejména s divadelním historikem Jaroslavem Blechou. Mezi jejich prestižní výstavní autorské projekty patří zejména „Dům plný loutek“ Palác šlechtičen, Brno 1996, „Full House of Puppets“ Centro kulturistico Macau, Čína 1999, „Česká loutka“ Císařská konírna Pražského hradu 2002 a „Česká loutka“ Moravská galerie Brno 2003.

Mnohé z divadel a loutek, získaných Marií a Pavlem Jiráskovými výzkumem v terénu pro soukromou sbírku, přešlo do majetku Divadelního oddělení MZM. Tyto historicky cenné památky se staly součástí sbírek druhé nejstarší muzejní instituce v ČR, kde budou zachovány jako kulturní dědictví pro další generace.

© Marie Jirásková 2008

Text k výstavě: "VÁNOCE S LOUTKAMI" - historická loutková divadla, loutky a hračky manželů Jiráskových, adventní dekorace, vánoční stromky - v LETOHRÁDKU MITROVSKÝCH V BRNĚ, 29.11. - 28.12. 2009

Loutky a rodinná loutková divadla ze sbírky Marie a Pavla Jiráskových